

Інформаційна довідка щодо рівня пенсійного забезпечення пенсіонерів та осіб з інвалідністю в Україні та у країнах Європейського Союзу*

Актуальність питання

Повномасштабне військове вторгнення значно поглибило проблеми пенсійної системи України, яка вже тривалий час відчуває фінансові труднощі через кардинальні зміни суспільно-економічного характеру, пов'язані із трансформацією економічної структури виробництва, способом життя всіх соціально-демографічних груп суспільства, зокрема й пенсіонерів. Всі ці зміни вплинули на систему соціального захисту населення загалом та рівень пенсійних виплат зокрема.

Пенсійне забезпечення є самим поширеним видом соціального захисту як за суб'єктивним складом (близько 10,7 млн пенсіонерів)¹, так і за обсягами фінансування. На жаль, розміри пенсій для більшості пенсіонерів не дозволяють забезпечити достатній рівень життя. Орієнтовно 2,7 млн пенсіонерів продовжують працювати переважно з причин необхідності забезпечити себе і свою родину. В умовах євроінтеграційних процесів буде корисним дослідження досвіду європейських країн щодо організаційно-правових засад пенсійних систем і положень законодавства, які визначають порядок обчислення розмірів пенсій.

Основна частина

За інформацією Пенсійного Фонду України, на кінець 2022 року середній розмір пенсії дорівнював 4 539,36 грн, у працюючих пенсіонерів – 4 759,20 грн. При цьому 38,4 % пенсіонерів отримували виплати в межах від 2 001 грн до 3 000 грн. Ще 23,5 % – від 3 001 грн до 4 000 грн. Переважній більшості пенсіонерів (74,3 %) була призначена пенсія за віком. За результатами індексації пенсій, яка була проведена у березні 2023 року, підвищено розмір мінімальних пенсій та виплат окремим категоріям пенсіонерів (загалом для 10,5 млн пенсіонерів). Середній розмір пенсій станом на 1 березня 2023 року становив 5 219,69 гривні, порівняно з 1 січня 2023 року він виріс на 12,9 %². Мінімальне збільшення пенсій становить 100 грн, максимальне – 1500 грн. Індикація пенсій відбулася майже для всіх категорії пенсіонерів, окрім тих, хто отримує пенсію розміром понад 20 тис. грн. Розмір підвищення пенсії визначався індивідуально з урахуванням таких показників: закону, згідно з яким пенсію призначили; часу призначення пенсії; тривалості страхового стажу; величини заробітної плати, з якої розраховувалася

¹ За офіційними даними Пенсійного фонду України, які знаходяться у вільному доступі. Станом на листопад 2022 року. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/pensijnij-fond-opriljudniv-informatsiju-pro-kilkist-pensioneriv-v-ukrajini-i-rozmir-serednoji-pensiji.html> (дата звернення: 24.03.2023)

² Носова Г. Який середній розмір пенсій в Україні після березневої індексації, наскільки зросли виплати. URL: [https://tsn.ua/groshi/yakiy-seredniy-rozmir-pensiyi-v-ukrajini-pislya-bereznevoyi-indeksaciyi-naskilki-zrosli-viplati-2286004.html#:~:text=\(дата звернення: 24.03.2023\)](https://tsn.ua/groshi/yakiy-seredniy-rozmir-pensiyi-v-ukrajini-pislya-bereznevoyi-indeksaciyi-naskilki-zrosli-viplati-2286004.html#:~:text=(дата звернення: 24.03.2023))

пенсія; належності пенсіонера до певної категорії (працюючий / непрацюючий, вік особи)³.

Розмір пенсійного забезпечення у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) залежить від існуючої моделі соціальної політики, пенсійного віку, відсотку відрахувань від заробітної плати (доходу) у період активної діяльності особи та тривалості перебування у країні, а також інших соціально-економічних факторів, серед яких основним є захищеність виплат від макроекономічних ризиків. Наприклад, у Великій Британії, Німеччині, Франції пенсійні виплати не зазнають значних ризиків від інфляції або переходу на іншу валюту.

У різноманітності пенсійних систем країн ЄС можна виокремити дві основні моделі: розподільну (солідарну, як правило, державну) та страхову (як правило, приватну). На практиці більшість країн застосовує змішані моделі, де домінуючою є розподільна пенсійна система. Окрім того, активно впроваджуються механізми наближення законодавчих положень держав-членів ЄС у частині підстав і умов призначення пенсій. Універсалізації піддаються і критерії, які впливають на рівень пенсійного забезпечення для уникнення явищ соціального демпінгу. Такі заходи обумовлені не тільки процесами інтеграції, а й демографічними та економічними чинниками, які викликають необхідність у постійному реформуванні пенсійних систем.

Спостерігаються процеси поступової універсалізації та удосконалення пенсійних схем із метою забезпечення всім категоріям пенсіонерів достатнього рівня життя. До загальних законодавчих умов, які визначають розмір пенсії у розподільній (солідарній) пенсійній системі, можна віднести: середню заробітну плату за рік; тривалість страхового стажу; індексацію; вид діяльності до виходу на пенсію; прожитковий мінімум у країні; наявність інвалідності та деякі інші пільги, які можуть передбачатися національним законодавством і несуттєво впливати на розмір пенсійних виплат.

Моніторинг практики функціонування пенсійних систем і статистичних показників дозволяє зробити певне узагальнення щодо рівня пенсійного забезпечення в європейських країнах. Мінімальний розмір пенсії за віком нараховується тим, хто має страховий стаж не менше 40 років (Велика Британія, Німеччина, Франція, Данія, Швеція, Норвегія), 20 років – у Польщі та 37 років – в Іспанії. Розмір страхових внесків коливається від 15 % до 50 %, а пенсійний вік – з 60 до 67 років.

Країна	Пенсійний вік	Середня пенсія \$	Розмір страхових внесків %	Мінімальний страховий стаж
Німеччина	63-67	1400	20	40

³ Гулійчук Д. Індексація пенсій в Україні. URL: <https://tsn.ua/exclusive/indeksaciya-pensiy-v-ukrayini-u-minsocpolitiki-rozpozvili-komu-i-na-skilki-pidvischat-viplati-2275756.html> (дата звернення: 24.03.2023)

Велика Британія	60-65	900	20	40
Франція	65-67	1200	20	40
Данія	67	1800	35-50	40
Швеція	65	1000	18,5	40
Норвегія	67	2000	25	40
Польща	60-65	460	19,5	15-20
Іспанія	65	900	18	37

В окремих країнах ЄС середній рівень пенсійного забезпечення значно менший. У Болгарії він складає 130 євро, Латвії – 300 євро, Естонії – 230 євро, Румунії – 175 євро, Литві – 220 євро. Для тих громадян, хто працював довше, передбачаються додаткові привілеї, пільги, які збільшують рівень пенсійних виплат за державними страховими пенсійними системами. Працюючі пенсіонери можуть отримувати пенсію повністю або частково в розмірі від 20 % до 50 %⁴.

Вважаємо доцільним більш детально проаналізувати нормативні положення щодо умов призначення пенсій за віком і по інвалідності в законодавстві Прибалтійських країн.

Відповідно до статті 11 Закону Латвії про державні пенсії⁵ право на пенсію за віком мають жінки й чоловіки, які досягли 65 років і мають страховий стаж не менше 20 років. Пенсія за віком розраховується за такою формулою:

$P = K/G$, де

P – річна пенсія, дванадцята частина якої становить місячну пенсію;

K – пенсійний капітал застрахованої особи, зареєстрований в особовому рахунку такої особи та оновлений з урахуванням показників річної заробітної плати страхових внесків. Накопичувальний пенсійний капітал нараховується відповідно до положень Закону про накопичувальне пенсійне забезпечення;

G – період часу (у роках), щодо якого з року призначення пенсії за віком планується виплата пенсії за віком.

Для осіб, які мають визначений цим Законом страховий стаж, необхідний для призначення пенсії за віком, розмір призначеної (перерахованої) пенсії за віком не може бути меншим за мінімальний розмір пенсії. Мінімальна база для обчислення пенсії за віком становить 136 євро, для осіб з інвалідністю з дитинства – 163 євро. Мінімальний розмір пенсії за віком визначається із застосуванням коефіцієнта 1,1 до мінімальної пенсії за віком, тобто бази розрахунку, та за кожний наступний рік перевищення страхового стажу.

Відповідно до статті 14 Закону про державні пенсії право на пенсію по інвалідності до досягнення встановленого пенсійного віку мають застраховані особи, страховий стаж яких становить не менше трьох років. Якщо причиною

⁴ Розмір пенсійних виплат у європейських країнах. URL: <https://migrant.biz.ua/dovidkova/emigracia/pensii-v-krainakh-ievropu.html> (дата звернення: 27.03.2023)

⁵ Law On State Pensions. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/38048-on-state-pensions> (дата звернення: 27.03.2023)

інвалідності є нещасний випадок на виробництві або професійне захворювання, то компенсація за втрату працездатності призначається й виплачується відповідно до Закону про загальнообов'язкове соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Порядок встановлення інвалідності визначений Законом про інвалідність. Пенсія по інвалідності призначається залежно від групи інвалідності. Для осіб із інвалідністю I і II групи вона визначається за формулою:

$$P = 0,45 \times V_i + A_{Si}/A_{Sie} \times V_i \times 0,1, \text{ де}$$

V_i – середньомісячна заробітна плата з урахуванням страхових внесків застрахованої особи за будь-які послідовні 36 місяців;

A_{Si} – індивідуальний страховий стаж застрахованої особи;

A_{Sie} – максимальна можлива тривалість страхового стажу. У разі встановлення інвалідності III групи обчислення здійснюється на рівні пенсії по інвалідності, що становить 136 євро; а для осіб із інвалідністю з дитинства – 163 євро. Особи з інвалідністю, які досягли віку, визначеного цим Законом, отримують пенсію за віком замість пенсії по інвалідності.

Якщо протягом періоду після призначення пенсії за віком або по інвалідності (I або II групи) сплачувались або мали бути сплачені страхові внески, призначена (перерахована) пенсія на підставі та на вимогу одержувача перераховується, але не частіше одного разу на рік (статті 24–25 Закону). Окрім того, відповідно до статті 26 Закону державні пенсії переглядаються один раз на рік 1 жовтня з урахуванням фактичного індексу споживчих цін та 50 % фактичного процентного збільшення суми заробітної плати, що підлягає оподаткуванню страховими внесками. Незалежно від розміру призначеної пенсії, обов'язковому перегляду підлягають пенсії таким категоріям осіб: політично репресованим, особам із інвалідністю I групи, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Закон Литви про пенсії державного соціального страхування⁶ визначає, що розмір основної пенсії за державним соціальним страхуванням не може бути меншим ніж 110 відсотків прожиткового мінімуму, який затверджується Урядом Литовської Республіки за рекомендацією Ради державного соціального страхування. Право на призначення пенсії за віком за державним соціальним страхуванням особа набуває за таких умов: досягнення віку, встановленого цим Законом (з 1 січня 2024 року – із досягненням 65 років); наявність мінімального страхового стажу (15 років) та загального стажу – 30 років (з 1 січня 1999 року для чоловіків і з 1 січня 2004 року для жінок); наявність стажу державного соціального пенсійного страхування не менше трьох років протягом останніх п'яти років.

Основна частина пенсії за віком за державним соціальним страхуванням прирівнюється до основної пенсії за державним соціальним страхуванням. Додаткова частина пенсії за віком нараховується особам, які мають право на пенсію

⁶ LIETUVOS RESPUBLIKOS VALSTYBINIŲ SOCIALINIO DRAUDIMO PENSIJŲ ĮSTATYMAS. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legal/Act/lt/TAD/TAIS.5901> (дата звернення: 27.03.2023)

за віком і мають стаж державного соціального страхування, розрахований за формулою:

$0,005 \times S \times K \times D$, де

S – стаж страхування особи;

K – коефіцієнт страхового доходу особи;

D – середньомісячний страховий дохід.

Порядок розрахунку та визначення цих коефіцієнтів, передбачені цим Законом.

У разі відсутності в особи страхового стажу за державним соціальним страхуванням, необхідного для призначення пенсії за віком, але за наявності мінімального страхового стажу основна частина пенсії за віком із загальнообов'язкового державного соціального страхування розраховується пропорційно до наявного стажу шляхом множення основної пенсії на наявний стаж особи та ділення на необхідний стаж.

Відповідно до статті 23 Закону виплата пенсії за віком пенсіонерам із застрахованим доходом у віці 65 років і старше здійснюється в повному обсязі, незалежно від розміру доходу. Пенсіонерам віком до 65 років, які мають застрахований дохід і необхідний стаж, виплачується лише основна частина пенсії за віком за державним соціальним страхуванням.

Особи з інвалідністю набувають право на пенсію по інвалідності за державним соціальним страхуванням за таких умов: наявність мінімального стажу (до досягнення 26 років – 1 рік, після досягнення 35 років і старше – 5 років) та участь у державному соціальному пенсійному страхуванні не менше одного року за останні п'ять років. Пенсія по інвалідності з державного соціального страхування особам із інвалідністю I і II групи, які мають право на її призначення, обчислюється шляхом додавання основної та додаткової частин пенсії по інвалідності (статті 27–29 Закону). Особи, яким встановлено більш тяжку групу інвалідності, ніж була раніше, набувають право на призначення пенсії по інвалідності за державним соціальним страхуванням навіть за умов, якщо вони раніше не мали цього права. Додаткова частина пенсії по інвалідності обчислюється особам, які мають стаж державного соціального страхування, набутий за час роботи.

Пенсійне страхування на випадок втрати працездатності внаслідок каліцтва на виробництві або професійного захворювання й порядок компенсації втрати здоров'я регулюються Законом про загальнообов'язкове державне страхування від нещасних випадків на виробництві.

Ряд особливостей щодо умов призначення пенсій за віком містить Закон Естонії про державне пенсійне страхування⁷. Право на пенсію за віком має особа, яка досягла 65 років і має не менше 15 років пенсійного стажу в Естонії. Утім, законодавче положення щодо умови про 65-річний вік набуде чинності з 2027 року. З метою поступового підвищення пенсійного віку та вирівнювання пенсійного віку

⁷ Riikliku pensionikindlustuse seadus. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/118022022008> (дата звернення: 28.03.2023)

чоловіків і жінок Закон встановлює диференційні розміри пенсійного віку для призначення пенсії. Окрім того, § 7-1 Закону визначає, що у 2027–2029 роках до пенсійного віку додається зміна (t) очікуваної тривалості життя осіб віком 65 років («пенсійний вік за віком»). Основою для обчислення пенсійного віку за віком є середня кількість років, що залишилася жити для чоловіків і жінок у віці 65 років. Результати досліджень та розрахунки щороку публікуються Статистичним управлінням Естонії.

Базовим періодом для обчислення пенсійного віку за віком є 2018–2022 роки, а початковим періодом є період за чотири – вісім років до року, за який обчислюється пенсійний вік за віком. При розрахунку змінної пенсійного віку «t» є середньо арифметична величина очікуваної тривалості життя 65-річних осіб базового періоду, що додається до 65 років, а середнє арифметичне очікуваної тривалості життя 65-річних осіб базового періоду віднімається за формулою:

$$Vanaduspensioniiiga_t = 65 + \frac{\sum_{t-8}^{t-4} 65\text{-aastaste eeldatav eluiga}}{5} - \frac{\sum_{2018}^{2022} 65\text{-aastaste eeldatav eluiga}}{5}$$

Пенсійний вік може підвищуватися максимум на три місяці на рік. Іншою особливістю є право на гнучку пенсію за вислугу років (або гнучку пенсію за віком). Особа має право на гнучку пенсію за віком до досягнення пенсійного віку за віком, передбаченим § 7 цього Закону: до одного року за наявності стажу не менше 20 років; до двох років за наявності стажу не менше 25 років; до трьох років за наявності стажу не менше 30 років; до чотирьох років за наявності стажу не менше 35 років; до п'яти років за наявності стажу не менше 40 років. Гнучка пенсія за віком не може бути збільшена після досягнення пенсійного віку за віком, передбаченим § 7 цього Закону.

Відповідно до § 11 Закону розмір пенсії за віком складається із таких частин: основної частини; стажу роботи, розмір якого дорівнює добутку страхових років на річний розряд; страхової частки, розмір якої дорівнює добутку суми страхових часток застрахованої пенсії на річний розмір; об'єднаної частини, розмір якої дорівнює сумі половини страхових часток і половини солідарних часток і добутку річної ціни.

Розмір страхової частки розраховується, виходячи із суми страхових часток, розрахованих за період із 1 січня 1999 року по 31 грудня 2020 року. Сума об'єднаної частини розраховується, виходячи з половини суми страхових одиниць, нарахованих із 1 січня 2021 року. Річний розмір пенсії становить грошову оцінку одного року пенсійного стажу, страхової частки й солідарної частки в розмірі 1000. Якщо особа, яка претендує на пенсію, не має жодної із частин пенсії, передбачених частиною першою цієї статті, пенсія визначається на основі наявних частин пенсії.

Варто зауважити, що Закон Естонії про державне пенсійне страхування не передбачає такого виду пенсії як пенсія по інвалідності. Відповідно до Закону про допомогу на працездатність⁸ встановлюється порядок оцінювання працездатності, а також підстави й умови призначення та виплати допомоги на працездатність. Цей Закон є одним із нормативно-правових актів, які забезпечили реформу системи працездатності, що проводилася в Естонії.

Висновки

Кожна країна ЄС передбачає у своєму законодавстві умови виплати пенсій, переважна більшість із них є універсальними. Існування певних особливостей простежується зазвичай у вікових межах виходу на пенсію. Розмір пенсійних виплат здебільшого залежить не стільки від величини страхових внесків, скільки від загального рівня життя у країні (універсальним є показник розміру середнього заробітку) та джерел фінансування пенсій.

Суттєвим чинником, який впливає на рівень пенсійного забезпечення, є тривалість життя осіб після виходу на пенсію. Уряди держав-членів ЄС зацікавлені у високому рівні пенсійного забезпечення, тому періодично проводять пенсійні реформи, як правило пов'язані зі збільшенням пенсійного віку у зв'язку із збільшенням середньої тривалості життя.

Майже в усіх європейських країнах пенсійні виплати складаються із двох частин: виплати, гарантовані державою (як правило, із солідарної системи та / або субсидій бюджету) та виплати з накопичувальної системи. За статистичними показниками більшу частину пенсії складають індивідуальні накопичення, тоді як виплати, гарантовані державою, виконують роль мінімальних соціальних гарантій. Усі країни, де пенсійні системи базуються переважно на принципах солідарності, зазнають одну й ту саму проблему – із часом пенсіонерів стає більше у процентному відношенні до працюючих, тому забезпечити пенсії достатнього рівня стає складніше, це вимагає від держави значних фінансових витрат.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

**Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений та перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*

⁸ Tõõvõimetoetuse seadus. Vastu võetud 19.11.2014. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/113122014001> (дата звернення 28.03.2023)